

לוד "דיוספוליס - עיר האלוהים"

כתב-עת להיסטוריה, לארכיאולוגיה ולמורשת של לוד

Lod "Diospolis - City of God"

Journal of the History, Archaeology and Heritage of Lod

اللُد "ديوسبوليس - مدينة الإله"

مجلة آثار، تاريخ وتراث مدينة اللُد

כרך י' | المجلد 10 | Vol. 10

עורך: אלון שביט

المحرر: ألون شاييت

Editor: Alon Shavit

LAND MARKS
ציוני דרך

מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר)
Israeli Institute of Archaeology

רשות העתיקות
ISRAEL ANTIQUITIES AUTHORITY

תוכן עניינים | מִפְהָרְס | Table of contents

חפירות אתר היכל התרבות בלוד 2022-2023: מאתר חניה פרהיסטורי לעיר של ימי המנדט הבריטי
ד"ר יואב ארבל וקיריל סגל | רשות העתיקות

التنقيب في موقع القاعة الثقافية في اللد 2022-2023: من منزل ما قبل التاريخ إلى مدينة انتدابية
الدكتور يواف أرييل وكيريل سيجال | سلطة الآثار

Excavations at the Cultural Center Site, Lod, 2022-2023: From a Prehistoric Camp to the British Mandate Town

Yoav Arbel, Ph.D and Cyrill Segal | Israel Antiquities Authority

————— * 9 * —————

שרידים מהתקופה האפיפליאוליתית בעיר העתיקה לוד

מאשה קרקובסקי וקיריל סגל | רשות העתיקות

بقايا من العصر الحجري القديم الانتقالي في البلدة القديمة في اللد

קרופסקי מאשה, קיריל סגל, سلطة الآثار | سلطات الآثار

An Epipaleolithic Site in the Old City of Lod

Masha Krakovsky and Cyrill Segal | Israel Antiquities Authority

————— * 31 * —————

ההתפשטות החשמונאית מערבה: עמק לוד ותל חדיד כמקרה מבחן

עמית אתיה | אוניברסיטת תל אביב

التوسع الحشموني غرباً: مرج اللد وتل حديد نموذجاً

عاميت اتيه | جامعة تل ابيب

The Hasmonean Expansion Westwards: The Lod Valley and Tel Hadid as a Case Study

Ammi Etya | Tel Aviv University

————— * 51 * —————

לוד - בירת טופרכיה

פרופ' זאב ספראי | אוניברסיטת בר-אילן

اللد كعاصمة توبارخية

البروفيسور زئيف سفاثي | جامعة بار ايلان

Lod as the Capital of a Toparchy

Prof. Ze'ev Safrai | Bar-Ilan University

————— * 77 * —————

יונקים ועופות ייחודיים מפסיפס בית האמידים הרומי בלוד

ד"ר ענת אביטל | חוקרת עצמאית

ثدييات وطيور فريدة من فسيفساء بيت الأثرياء الروماني في اللد

دكتور عانات افيताल | باحثة مستقلة

Exceptional Mammals and Birds from the Roman Mansion Mosaic in Lod

Anat Avital, Ph.D. | Independent Researcher

— * 99 * —

חורבת נכס (ח'רבת אל-כנייסה): לדמותו של 'כפר-בת' בשפלת לוד בעת החדשה

פרופ' אברהם (אבי) שסון | החוג ללימודי ארץ ישראל - המכללה האקדמית אשקלון

حورفات نخس (خربة الكنيسة): لشكل (القرية البنت) في منخفض اللد في العصر الحديث

البروفيسور أبراهام (افي) ساسون | قسم دراسات أرض إسرائيل، الكلية الأكاديمية أشكلون

Ḥorbat Nekhes (Khirbat Al-Kunnisa): Features of a Modern-era "Satellite Village" in the Lowland of Lod

Prof. Avraham (Avi) Sasson | Land of Israel Studies Department – Ashkelon Academic College

— * 123 * —

בשולי המחקר • هامش البحث • On the Margins of Research

פרסומים שלא עברו שיפוט מדעי

— * 154 * —

לוד - זכרונות ד"ר ל. וחנה מג'רו

(נכתב כיומן אישי בשנים 1919-1920 והודפס בשנת 1965)

הקדמה מאת ד"ר אלון שביט | מכון ישראלי לארכיאולוגיה (ע"ר)

اللذ-ذكريات الدكتور ل. وحنا ماجارو

(كُتبت كمذكرات شخصية في الأعوام 1919-1920م وطُبعت عام 1965م)

مقدمة - د. ألون شافيت | المعهد الإسرائيلي للآثار

Lod-Memoirs of Dr. L. and Hannah Majaro

(Written as a personal diary in 1919-1920 and printed in 1965)

Introduction by Alon Shavit, Ph.D. | Israeli Institute of Archaeology

— * 156 * —

ההתפשטות החשמונאית מערבה: עמק לוד ותל חדיד כמקרה מבחן

עמית אתיה
אוניברסיטת תל אביב

التوسع الحشموني غرباً: مرج اللد وتل حديد نموذجاً

عاميت اتيه
جامعة تل ابيب

The Hasmonean Expansion Westwards: The Lod Valley and Tel Hadid as a Case Study

Ammit Etya
Tel Aviv University

תקציר

שושלת בית חשמונאי שעלתה בעקבות מרד המקבים בסלאוקים, פעלה כיישות מקומית תחת השפעת הממלכות הגדולות באזור - בית סלווקוס ובית תלמי. היא חישלה עצמה כממלכה מקומית עצמאית, דיפלומטית וצבאית כאחד. החשמונאים יצרו תרבות חומרית ייחודית להם ובימי שלטונם נכתבה ספרות ענפה המאירה את תפיסת עולמם. ההיסטוריוגרפיה שלהם מתארת אותם ככובשים גדולים, שהרחיבו את ממלכתם בשם האידאולוגיה הדתית-הלאומית שלהם. בתוך כך מסופר כיצד לעמק לוד היה תפקיד משמעותי בשלבים הראשונים של תהליך העצמאות המדינית של החשמונאים. עם זאת, הארכיאולוגיה של עמק לוד מוכרת פחות בהשוואה לאזורים אחרים כמו אזור ההר, שפלת יהודה ומישור החוף. במאמה, המבוסס על עבודת המוסמך שלי, אני בוחן את התרבות החומרית של עמק לוד בכלל ושל תל חדיד בפרט. אתמקד בכלי חרס, קברים ואדריכלות, כדי לנתח את חקר ההתפשטות החשמונאית מערבה על רקע ההיסטוריה הסבוכה של התקופה. באופן זה אבקש להאיר תהליכים חשובים שאירעו בעמק לוד בתקופה מעצבת זו בתולדות היהדות.

מילות מפתח: תל חדיד, עמק לוד, התקופה ההלניסטית, בית חשמונאי, ארכיאולוגיה של ארץ ישראל, ביצורים

Abstract

Rising from the ash and dust of the Maccabean revolt, the Hasmonean dynasty acted as a local political entity under the influences of the great kingdoms active in the Southern Levant– the Seleucid and Ptolemaic Dynasties. By doing so the Hasmoneans forged themselves as an independent local kingdom both diplomatically and militarily, creating their own unique material culture and spearheading a vast literary tradition. This tradition illuminates the complexity of their world views, as their historiography reveals them as great conquerors, who expanded their kingdom in the name of their religious and national ideologies. Such textual traditions reveal the significant role that the Lod valley played in the early stages of the Hasmonean advancement towards an independent state. Yet the archaeology of the Lod valley is lesser known in comparison to other regions such as the Highlands, the Judean Foothills, and the Coastal Plain. This paper specifically examines the material culture (ceramics, burials, and architecture) of the settlement at Tel Hadid, and those in the Lod valley in general. Such an analysis supports renewed presentations of the westward Hasmonean expansion, which are contextualized by the entangled history of the period. In doing so this paper illuminates the important processes that occurred in the region during a formative period in the history of Judaism.

Key words: Tel Hadid, Lod Valley, The Hellenistic Period, The Hasmonean Dynasty, Archaeology of the southern Levant, Fortifications

ملخص

بعد صعودها من رماد وغبار ثورة المكابيين، عملت سلالة الحشمونائيم كوكيل محلي للممالك الكبرى النشطة في جنوب المشرق - السلالات السلوقية والبطلمية. ومن خلال القيام بذلك، شكّل الحشمونيون أنفسهم كمملكة محلية مستقلة دبلوماسياً وعسكرياً، وخلقوا حضارتهم المادية الفريدة وقادوا عملية كتابة أدبية واسعة. تسلط هذه الكتابة الضوء على وجهة نظرهم. اما كيفية كتابتهم للتاريخ فتكشف عن وصفهم بفاتحين عظماء، قاموا بتوسيع مملكتهم باسم اعتقاداتهم الدينية والوطنية. تكشف هذه الكتابة التاريخية عن الدور الهام الذي لعبت منطقة مرج اللد في المراحل الأولى من تقدم الحشمونائيم نحو تكوين دولة مستقلة. ومع ذلك، فإن آثار مرج اللد أقل شهرة مقارنةً بمناطق أخرى مثل المرتفعات وسفوح يهوذا والسهل الساحلي نفسه. يتناول هذا المقال والذي يعتمد على أطروحة الماجستير التابعة لي الحضارة المادية لتل حديد على وجه التحديد وتلك الموجودة في مرج اللد بشكل عام. تناقش أنواع السيراميك، والدفن، والهندسة المعمارية لفترة الحشمونائيم من اجل التدقيق في البحث التوسع الحشموني غرباً والتي تم وضعها في سياق التاريخ المتشابك لهذه الفترة. ومن خلال القيام بذلك، يسلط هذا المقال الضوء على العمليات المهمة التي حدثت في المنطقة خلال فترة تكوينية في تاريخ اليهودية.

الكلمات المفتاحية: تل حديد (الحديثة)، مرج اللد، الفترة الهلنستية، السلالة الحشمونية، علم الآثار لأرض اسرائيل، تحصينات

מבוא

בית חשמונאי עלה לשלטון ביהודה והכפיף תחת שלטונו חלקים נרחבים מארץ ישראל למן אמצע המאה השנייה לפסה"נ. בד בבד דעך השלטון האימפריאלי של בית סלווקוס - הממלכה הדיאדוכית הגדולה ביותר אשר שלטה בעת הזו בקוילה-סוריה, שמו של הלבנט בתקופה ההלניסטית (לינדזי-אדמס 2007, ובייחוד 43-48 על הסלאוקים; רפפורט תשע"ג: 81, הערה 25 ושם ספרות קודמת). שושלת זו, שמקורה באזור מודיעין, השאירה אחריה ספרות היסטורית חשובה (ספרי מקבים א' וב') אשר מציגה את הנרטיב המוכר מחג החנוכה:¹ מתתיהו ובניו מרדו בגורמים הסלאוקים מבחוץ ומבית (יוונים ומתייוונים), בשם 'חוקי האבות' (מק"א ב' 1-27; מק"ב א' 1-10; רפפורט תשע"ג: 114; שטרן תשמ"א: 3-21). לבסוף הם הקימו ממלכה עצמאית אשר בשיאה, בתחילת המאה הראשונה לפסה"נ, שלטה על שטחים נרחבים בדרום הלבנט - מבקעת באר שבע עד דרום לבנון של היום, ומעבר הירדן המזרחי עד מישור החוף (רפפורט תשע"ג: 347). לפי המסופר במקורות אלו ובמקורות מאוחרים, בעיקר בקדמוניות היהודים ובמלחמת היהודים ברומאים של יוסף בן מתתיהו (פלביוס יוספוס), כל שליט חשמונאי עד אלכסנדר ינאי כבש או סיפח שטחים חדשים (אבי-יונה תשכ"ו: אוררים 47-48, 54, 57-59, 61-65, 68).

אירועים מכוננים אחדים התרחשו במהלך אמצע המאה השנייה לפסה"נ: (1) דמיטריוס השני העניק ליונתן את שלושת הפלכים מצפון-מערב לירושלים, בהם פלך לוד; (2) מלך זה גם מינה את שמעון לכהן גדול, „רע המלך“ ושחרר את יהודה ממיסים - ובעקבות כך הוכרזה המדינה החשמונאית והוחל מניין שנים חדש; (3) שמעון סיים את מה שהתחילו אחיו וכבש את המצודה הסלאוקית בירושלים - החקרא. אירוע זה היה חשוב מאוד ואף הוכרז כחג קבוע, המוזכר במגילת תענית (נעם תשס"ד: 187-190; רפפורט תשע"ג: 230); (4) שמעון מונה על ידי אספת העם להיות „מושלם וכהן גדול לעולם, עד עמוד נביא נאמן... לשמש בכהונה הגדולה, ולהיות שר-צבא, ומושל של היהודים ושל הכהנים ולעמוד בראש כולם.“ (מק"א י"ד 41-47; רפפורט תשע"ג: 220-226 ושם ספרות קודמת). לפיכך ניתן לומר ששנות ה-40 של המאה השנייה לפסה"נ היו השנים המכוננות של השלטון החשמונאי. בנקודת זמן זו הפכו החשמונאים ממשפחה בעלת השפעה פוליטית למשפחת שלטון של ממש. לכן נראה כי מבחינה היסטורית זהו השלב הקריטי שבו טריטוריית יהודה הפכה למדינת יהודה החשמונאית תחת הנהגה עצמאית של שמעון ויורשיו.

האירועים ההיסטוריים השפיעו רבות על השחזורים הארכיאולוגיים. שחזורים, שבהם החשמונאים כבשו או סיפחו שטחים בדרום הלבנט והחליפו את האוכלוסייה המקומית או החריבו אתרים ולא שבו אליהם, חוזרים תדיר במחקרים ארכיאולוגיים והיסטוריים העוסקים בעמק לוד ובסביבתו (זלינגר תש"ע; 2021; טורגה תשע"ב; ייבין ואדלשטיין תש"ל; רביב 2019; רפפורט תשמ"ד: 117-124; תשנ"ו: 61-65; שוורץ 1991: 49-66). במאמר זה יוצגו נתונים אשר לפיהם ניתן להציע סתירה בין המסקנות העולות מן המידע הארכיאולוגי לבין התיאורים במקורות ההיסטוריים. סתירה זו ניכרת כאשר מבקשים לבחון את ההתפשטות החשמונאית מערבה לעמק לוד, אזור שעליו מסופר כי התווסף לטריטוריה החשמונאית בשלב מוקדם. אחד הביטויים לסתירה זו הוא חוסר ההתאמה בין הממצא מאתרי עמק לוד, בהם תל חדיד, מזור, אל-ח'ירבה (שוהם), חורבת בורנאט (דרום-מערב), טירת יהודה ואחרים, לבין הרצף הכרונולוגי העולה מן הספרות. דהיינו, בניגוד לתיאורים שבהם החשמונאים שלטו בעמק לוד כבר מתקופת יונתן ושמעון, הממצא הארכיאולוגי מצביע על תאריך מאוחר יותר, לקראת סוף המאה השנייה ותחילת המאה הראשונה לפסה"נ.

מחקר זה יתבסס על בחינה של הממצא החומרי מעמק לוד ביחס לשני אתרים חשובים ממערב לירושלים, הגובלים בעמק לוד: גזר ויפו. גזר הייתה, על פי המקורות ההיסטוריים, עיר סלאוקית חשובה אשר נכבשה על ידי שמעון באמצע המאה השנייה לפסה"נ והפכה למרכז שלטוני חשוב (מק"א ד' 15; לדיון על זיהויה של גזר ראו פישר, רול וטל 2013). יפו היא הנמל הקרוב ביותר לירושלים ועליו מסופר כי האחים המקבים ושליטים

1 בספר מק"ב א' 9 חג החנוכה מכונה "ימי חג הסוכות של חודש כסלו".

חשמונאים מאוחרים ניהלו בו קרבות ומגעים דיפלומטיים כדי לבסס את שלטונם (להלן). מבין אתרי עמק לוד אתמקד בממצא מתל חדיד (איור 1), אתר המוזכר בספרות כמיקום אסטרטגי שבוצר על ידי שמעון החשמונאי בראשית ימי המדינה החשמונאית (מק"א י"ב 38), נחפר בימים אלו על ידי משלחת מאוניברסיטת תל אביב, אך עדיין לא פורסם באופן מלא.² האתר בחדיד סמוך למערך הדרכים המחבר בין ירושלים, יפו והדרך הראשית לאורך החוף הארץ-ישראלי (עד 2021: 94; פישר, איזק ורול 1996: 11-12, 199-201, איור 1).

הארכיאולוגיה של עמק לוד

עמק לוד ממוקם בין מישור החוף המרכזי במערב לאשדות המערביים של הרי בנימין במזרח. בצפון הוא גובל באזור אגן הירקון ובדרום באזור גזר ועמק איילון (לסקירה גיאוגרפית מפורטת ראו זלינגר תש"ע: 2-3). זלינגר (תש"ע) סקר והציג את 11 חפירות ההצלה והסקרים הרבים שנערכו באזור, פרסם ממצא ותוכניות, והציע תמונה יישובית והגדרה לאופי האוכלוסייה בעמק לוד בתקופת בית שני.

אחת המגבלות העיקריות בבחינת הארכיאולוגיה של האזור היא מיעוט הפרסומים. על אף החפירות הרבות שנערכו באזור בעשורים האחרונים, בעיקר באזור הערים מודיעין ושוהם, הפרסום הארכיאולוגי המלא של האתרים לוקה בחסר. טבלה 1 (להלן) מסכמת את האתרים מעמק לוד, שפרסומם מספק. חלקם (מחלף בן שמן, עוקף שוהם וח' אום אל-עומדאן) מוצגים בהרחבה אצל זלינגר (תש"ע). האתרים בטבלה מוצגים מצפון לדרום (איור 1), מלבד האתרים ביפו ובתל חדיד המוצגים בסופה. מפאת קוצר היריעה יוצג פירוט רק על האתרים במזור ובאל-ח'ירבה (שוהם) משום שנראה כי אין הסכמה על זמן חורבן האתרים. כל שאר האתרים מתוארים בקצרה בטבלה.

מזור

בחפירות ההצלה במזור (זלינגר 2021; עמית וזילברברוד תשנ"ז) נחשפו שרידיה של אחוזה כפרית שפעלה מסוף המאה השלישית או תחילת המאה השנייה לפסה"נ, וחרבה באמצע או בסוף מאה זו. מהדיווח של החופר אודות החפירות³ עולה ממצא עשיר ובו כ-45 ידיות רודיות חתומות (ידיות של אמפורות שמקורן באי רודוס ועליהן חותמות טבועים בחרס), מהמחצית הראשונה של המאה השנייה לפסה"נ, מטבעות רבים ממגוון סוגים (טטרדרכמות מכסף, סלאוקים וחשמונאים), כלי משתה, צמידי כסף ועוד. על אף הממצא הרב, תיארוך החורבן של האחוזה נתון במחלוקת. עמית וזילברברוד (תשנ"ז: 95) תיארו אותו לזמנו של יוחנן הורקנוס א' (134-104 לפסה"נ), אך לטעמי הם לא סיפקו לכך תמיכה ברורה. זלינגר (2021: 120-121) תיארוך את החורבן לאמצע המאה השנייה לפסה"נ, על סמך ידיות אמפורה נושאות טביעות חותם, והציע משיקולים היסטוריים לייחסו ליונתן או לשמעון. פנים נוספות לעניין מביאה נגורסקי (2019), שפרסמה חפירה נוספת שנערכה באזור ומכלולה הקרמי תוארוך על ידה למחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ לכל המאוחר. לתפיסתה, נראה כי הייתה אחוזה נוספת סמוך לאתר הנדון, אשר ניטשה לקראת סופה של המאה השנייה לפסה"נ (שם: 55).

נראה לפיכך כי ניתן לתארך את חורבנם או נטישתם של האתרים במזור למחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ, וככל הנראה לחלקה המאוחר. יש לציין כי באזור זה נחפרו אתרים רבים במסגרת חפירות הצלה שנערכו לקראת פיתוח אלעד. אתר זה נבחר למחקר משום המידע הרב שפורסם אודותיו ובשל המחלוקת על מועד החורבן התורמת לדיון שלהלן (לאתרים נוספים באזור ראו: נגורסקי 2019 ושם הפניות נוספות).

2 חלק מן הממצא יפורסם בקרוב (קוך וברנד, בדפוס). הממצא של תקופה זו נחקר במסגרת עבודת המוסמך של המחבר, החבר בפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד.

3 דוח ממצאי החפירה עדיין לא פורסם (יחיאל זלינגר, מידע בעל פה).

איור 1: מפת מיקום תל חדיד ואתרי מפתח. הכנה: שגיא פריימן, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד

אל-ח'ירבה (שוהם)

האתר באל-ח'ירבה (שוהם) נחפר בחפירת הצלה בשנת 2006 (רפיאנו 2022; שיאון תשפ"ג). השרידים משכבות II-III B בשטח B מלמדים על יישוב חקלאי גדול שהתקיים לטענת החופרים למן התקופה ההלניסטית עד לתקופה הרומית המוקדמת. לפי החופרים, היישוב חרב במהלך אמצע המאה השנייה לפסה"נ, על סמך שרידי שרפה ועדויות קרמיות ונומיסמטיות - שבר נר קטן מאוד, מטבע של הורקנוס א', ידית אמפורה וכלי חרס נוספים (שיאון תשפ"ג: 55, ושם הפניות נוספות). לפיכך מייחסים החופרים את החורבן לפעולותיהם של החשמונאים לאור שיקולים היסטוריים - התיאור בספר מק"א על אודות סיפוח הפלכים (שם: 85). לדעתי תיארוך החופרים, ועקב כך מסקנותיהם, אינם חד-משמעיים: ראשית, שבר הנר קטן מדי ולא ניתן לתארוך בדיוק מספק בתוך המאה השנייה לפסה"נ; שנית, האמפורה הייתה בשימוש משך זמן רב כפי שמציינים המחברים, מהמאה השלישית עד המאה הראשונה לפסה"נ; שלישית, מקורו של הממצא הנומיסמטי שעליו מבוסס עיקר התיארוך (שם: 55) הוא משני לוקוסים שאינם קשורים למבנה של שכבה III - 'השכבה ההלניסטית (הקדם-חשמונאית)', ולכן לא ניתן לבסס את הכרונולוגיה עליו; לבסוף, מספר רב של כלי חרס שנמצאו בשכבת השרפה מתוארכים למחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ. זאת ועוד, לפי התוכניות (שיאון תשפ"ג: 55, תכנית 3) הלוקוסים שעליהם מבוסס התיארוך (L1005, L1010, L1036, L1057) אינם קשורים למבנה, ולכן אפשר לראות בשרידי השרפה מכת טבע או תוצאה של פעילות חקלאית (שרפת אשפה למשל) שיכלה להתרחש למן המחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ ואילך, בהתבסס על ממצא מטבע חשמונאי של שליט לא מזהה (אריאל 2021; אריאל 2022: 53; שחר 2002: 13).

פרשנות נוספת שניתן להציע היא שהשינוי באופי התרבות החומרית ושכבות הפעילות באתר אינו תוצאה של חורבן, וכי התקופה החשמונאית באתר (שכבה II) החלה עם התיישבות באתר נטוש, שייתכן שבזמן נטישתו או אחריה התרחשה שרפה מחוץ למבנים. אני סבור שלאור המטבע החשמונאי יש לתארך את שכבת השרפה לכל המוקדם לימיו של יוחנן הורקנוס א', וליתר דיוק, שני העשורים האחרונים של המאה השנייה לפסה"נ. חשוב לציין שמטבעות נשארו במחזור גם שנים רבות לאחר טביעתם (שחר 2002: 4 ושם ספרות קודמת). שיאו של היישוב היה בין אמצע המאה הראשונה לפסה"נ לבין המאה הראשונה לסה"נ (שכבה IIb); הוא חרב בימי המרד הגדול וניטש כמעט לחלוטין. הפעילות הדלה בין המרידות באה לקיצה עם סיומו האלים של מרד בר כוכבא (שיאון תשפ"ג: 85).

טבלה 1: סיכום של האתרים הנבחרים בעמק לוד ובסביבתו

אתר	נ"צ	אופי הממצא	שכבת חורבן/נטישה	תיארוך על פי החופרים	הפניות
מזור	195200/662100	בית חווה ומתקנים	חורבן מאמצע/סוף המאה השנייה לפסה"נ; לפי מטבעות וכלי חרס	חלק מסיפוח הפלכים/כיבושי יוחנן הורקנוס א'	זלינגר 2021; כוכבי ובית-אריה תשנ"ד: אתר 232; עמית וזילבררוד תשנ"ז
אלעד	195286/662265	בית חווה ומתקנים	נטישה בסוף המאה השנייה לפסה"נ	בין אמצע המאה השלישית לסוף המאה השנייה לפסה"נ	נגורסקי 2019
טירת יהודה	196107/658492	בית חווה ומתקנים	חורבן בין השנים 140-180 לפסה"נ; לפי מטבעות וכלי חרס	חרב כתוצאה מ'מלחמת המקבים' תש"ל	ייבין ואדלשטיין תש"ל
ח' בורנאט דר'מע'	196174-307/657066-122	שכבה I: כפר	אין	חלק מסיפוח הפלכים	טורגה תשע"ב
אל-ח'ירבה (שוהם)	196000/657000	שכבות III-II: כפר	חורבן מאמצע המאה השנייה לפסה"נ לפי מטבעות וכלי חרס; החורבן אירע ככל הנראה בסוף מאה זו	חלק מסיפוח הפלכים	שיאון תשפ"ג
עוקף שוהם	195500/655600	שכבות VII-VI: אחוזה כפרית	אין	חלק מכיבושי שמעון	דהרי ועד תשנ"ח
מחלף בן שמן	194140/651620	שכבות V-VI: כפר	אין	הוקם בתחילת המאה הראשונה לפסה"נ	זלינגר תש"ע
לוד (נווה ירק')	191080/651410	שכבה 7: מבנים בודדים ומתקנים	אין	'ימי אלכסנדר ינאי?'	רוזנברגר ושביט תשנ"ד
אום אל עומדאן	193600/649500	שכבות VI-V: כפר	אין	מזוהה עם מודיעין החשמונאית	וקסלר-בדולח 2014; זלינגר תש"ע
תיתורה	20185/64480	קבורות ומתקנים	אין	עורף הפעילות של מודיעין הסמוכה	קוגן-זהבי תשע"ג
גזר	192500/640750	שכבות IIC-IIA: עיר	חורבן חלקי	נכבשה על ידי שמעון ב'142 לפסה"נ	גיטין 1990
יפו		שטח X: 6-7 רצפות ומילויים; שטח C: 4-5: מבני מגורים; שטח Y: רצפת אבן אדומה; שטח A: שלבים 5-6: מבנה ציבורי/פולחני	אין	התיישבות רציפה לאורך כל התקופות	צוף 2018
תל חדיד	195584/652280	קבר, מתקן חקלאי, ביצור ומילויים	לא ידוע	אתיה בהכנה	

4 שרידים מהתקופה ההלניסטית נחשפו בחלקים נוספים של לוד ולהם פרסום ראשוני. לשחזור אפשרי של היקף היישוב בלוד בתקופות ההלניסטית והרומית ראו: אשכנזי ואחרים תשע"ו: אזור 9.

הממצא הארכיאולוגי מתל חדיד

המידע הארכיאולוגי על אודות היישוב בתל חדיד נחשף במהלך שני מיזמי חפירות: חפירות ההצלה בראשות אסתר ברנד (1995-1997) בחלקו הנמוך של האתר, למרגלות התל העליון (ברנד תשנ"ו; תשנ"ח; קוך וברנד, בדפוס); והחפירות בראשות עידו קוך וגיימס פרקר (לואיס וקוך 2021; קוך ואחרים 2020; קוך, וורנר וינאי 2021) למן שנת 2018 בתל העליון. מקור הממצא מתל חדיד בחמישה מכלולים ארכיאולוגיים עיקריים, שלושה נחשפו בחפירות ההצלה:

1. קבר D12/F1350 - קבר כוכים חצוב, במישור למרגלות התל, שבו נמצאו כלי חרס מתוארכים לתקופה החשמונאית (סוף המאה השנייה-תחילת המאה הראשונה לפסה"נ), לצד כלים קדומים יותר מן התקופה ההלניסטית המוקדמת.
2. מתקן חקלאי בשטח A2 (L627) שבמדרון הצפוני-מזרחי.
3. מקווה A1/F1200 במדרון הצפוני-מזרחי, שתארוכו אינו ברור, אך נראה כי הוא מן התקופה ההלניסטית המאוחרת או הרומית הקדומה (קוך וברנד, בדפוס).
- שני המכלולים הנוספים נחשפו בשנים האחרונות בפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד ומוצגים כאן לראשונה:
4. שטח T1, שבו נחפרו מישורת העפר (פודיום; איור 2), מבנה T1/F3500 והמילויים הנסמכים אליו (איורים 3, 4).
5. קיר T2/F5504 בשטח T2 והמילויים הקשורים אליו.

איור 2: תל חדיד - מבט לצפון. משמאל לתל המקורי ניתן לראות את מישורת העפר (צבעה בהיר יותר). צילום: עומר זאבי-ברגר, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד

החפירות שנערכו אל תוך המישורת, בשטחים T1 ו-T2, הצביעו על היווצרות מישורת העפר כמפעל בנייה שהוצמד אל התל. מבנה T1/F3500 פינתי וקירותיו העבים (1.2 מ') בנויים מאבני שדה מסותתות גס שביניהן אבני שדה קטנות יותר וחומרי מליטה. עקב מיקומו האסטרטגי של המבנה וסגנון בנייתו, ניתן לתארו כביצור קטן. במהלך שלוש עונות החפירה תוארכו המבנה והמילויים שלו על פי טיפוסי הקרמיקה המאוחרים ביותר לתקופה החשמונאית, לא לאחר אמצע המאה הראשונה לפסה"נ. לא נמצא מפלס חיים בתוך המבנה והתיארוך מתבסס אך ורק על המילויים בתוך המבנה ומחוצה לו. התמונה דומה גם בשטח T2, שבו נחפרו מילויים הניגשים אל קיר הדומה מבחינה אדריכלית לקירות בשטח T1. גם מילויים אלו תוארכו על סמך הממצא הקרמי המאוחר ביותר לתקופה החשמונאית ולא לאחר אמצע המאה הראשונה לפסה"נ.

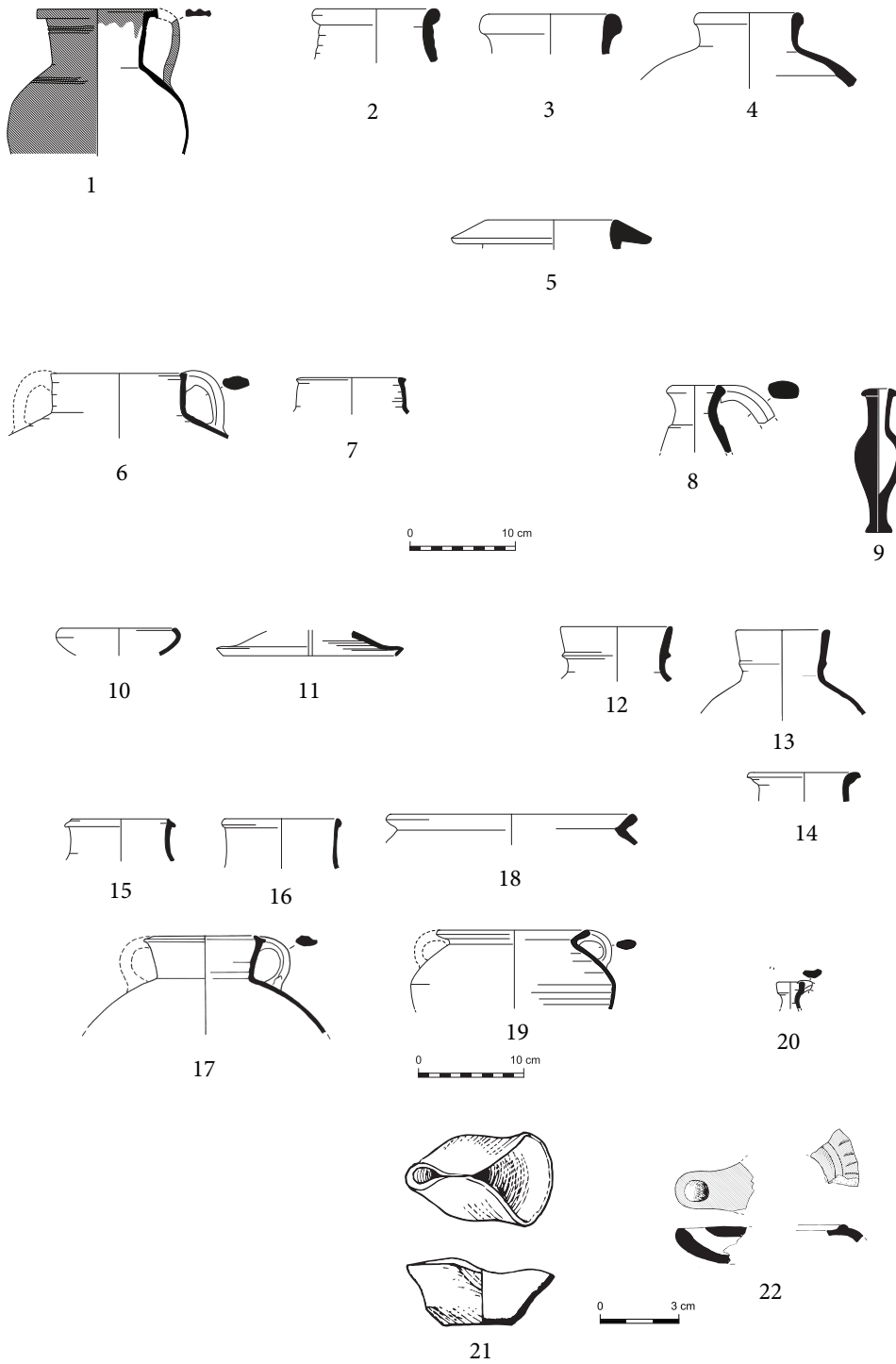
איור 3: שטח T1 ומבנה T1/F3500 בסוף עונת חפירות 2023, מבט לדרום. צילום: עומר זאבי-ברגר, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד

המכלול הקרמי שנמצא בקבר, במתקן ובמילויי המבנה תוארך לסוף המאה השנייה ולתחילת המאה הראשונה לפסה"נ, ולכן ניתן לקשור את הפעילות לימי החשמונאים. מכלול כלי החרס במערכת הקבורה מאופיין בטיפוסים רבים המתאימים לתקופה זו (איור 5): קנקן שפת צווארון, סיר בישול בעל שפה משולשת וצוואר גבוה וישר, קערות עדינות חצי-כדוריות ונר צבוט עשוי באבניים. עם זאת במכלול גם טיפוסי כלים שאינם 'חשמונאיים' בהכרח כמו הנר הרדיאלי, פכיות אגסיות, בקבוק כישור מחופה שחור ופך שולחני מחופה אדום. ראוי לציין שאין במכלול הקבורה טיפוסי הרודיאניים מובהקים כמו נר מקורצף, סיר בישול הרודיאני וקדרת בישול בעלת שפה זקופה. טיפוסי אלו נמצאו במערכות קבורה אחרות בתל חדיד, שתוארכו לתקופה הרומית (ברנד תשנ"ח: 51-57). ממצא קרמי דומה נמצא במילויי המבנה השופעים טיפוסי כלי חרס מן התקופה החשמונאית, אך ללא טיפוסי הרודיאניים מובהקים. במילויים מופיעים גם טיפוסי קדרות שגם אותם ניתן לתארך למאות השנייה והראשונה לפסה"נ. אם כך, אף שספר מק"א מתאר את ביצור חדיד בידי שמעון, במסגרת ההתפשטות

אל מישור החוף, הראיות החומריות אינן משקפות זאת. כאמור, לפי ממצא כלי החרס המאוחרים ביותר בשכבות המילויים יש לתארך את הקמת המישורת והביצור למחצית הראשונה של המאה הראשונה לפסה"נ (או ממש לשנים האחרונות של המאה השנייה), ומבחינה היסטורית לימיו של אלכסנדר ינאי. עם זאת, חשוב לסייג את התיארוך ולציין כי מכיוון ששטח החפירה קטן יחסית, ייתכן שהתמונה חסרה. כלומר, אפשרות סבירה היא שבחפירה נחשף רק חלק מן הביצור אשר נבנה או שופץ בתקופת ינאי. ייתכן כי היה מבצר קדום יותר (במיוחד לאור הממצאים החדשים מעונת 2023 בשטח T2), שבינתיים אינו מזוהה כראוי.

איור 4: שטחי החפירה בתל חדיד. אורתופוטו מאת עומר זאבי-ברגר, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד

איור 5: טיפוסים מוקדמים (למעלה) ומאוחרים (למטה) מהתקופה ההלניסטית בתל חדיד. סריקה: נעמה עירון

המידע הארכיאולוגי, סיכום ביניים

1. מבין 13 האתרים שהוצגו, רק בחמישה נחשפה שכבת חורבן או עדויות לנטישה. רק שתיים מחמש השכבות ניתן לתארך במידה מסוימת של ביטחון לאמצע המאה השנייה לפסה"נ (טירת יהודה וגזר).
2. תיארוך שרידי החורבן במזרז שנויים במחלוקת ולא ברור אם הם בני ימיהם של יונתן ושמעון או של יוחנן הורקנוס א'. עם זאת, ממצאיה של נגורסקי (2019), באתר סמוך באלעד, מרמזים שיש לאמץ תאריך מאוחר יותר, במידה מסוימת של סבירות, לסוף המאה השנייה לפסה"נ.
3. שינויים בדגם היישוב ובתרבות החומרית התרחשו בעיקר לקראת סופה של המאה השנייה לפסה"נ, בהם: הקמת יישובים חדשים (למשל ח' בורנאט דרום-מערב וכן שמן) או שינוי מתאר היישובים הקיימים (למשל אום אל-עומדאן ואל-ח'ירבה).
4. עד כה לא נמצאה שכבת חורבן ביפו מן המאה השנייה לפסה"נ.
5. נראה כי לפי המידע שקיים כעת, יש לתארך את הפעילות האנושית בחדיד בתקופה החשמונאית לסוף המאה השנייה או לתחילת המאה הראשונה לפסה"נ. עם זאת, ממצא קרמי מועט מרמז כי באתר הייתה פעילות בעלת אופי לא ברור גם בתקופה ההלניסטית המוקדמת (איור 5).

הזירה ההיסטורית - בית חשמונאי ובית סלווקוס

קשה להבין את ההשלכות והמשמעויות של המידע הארכיאולוגי שהוצג לעיל ללא בחינה של התהליכים ההיסטוריים והחברתיים. תקופה זו רוויה במקורות היסטוריים חשובים, אשר למראית עין מקלים על השחזור ההיסטורי (לסקירה מקיפה של המקורות בעיקר באיקה לבית חשמונאי ראו רפפורט תשע"ג: 17-45, 47, 436-450). עם זאת, לעתים שפע של מקורות עלול לערפל את התמונה, כמאמר הפתגם הנודע "מרוב עצים לא רואים את היער". נוסף על כך, בשל שפע המקורות והמצב הסבוך והמורכב של הזירה המדינית בדרום-מערב אסיה וברחבי אגן הים התיכון בשלוש מאות השנים האחרונות לפסה"נ, בחרתי להתייחס למקורות ההיסטוריים הרלוונטיים ביותר.

בית חשמונאי

משפחת חשמונאי הופיעה בזירה המדינית של יהודה בעשור הרביעי של המאה השנייה לפסה"נ. לפי הספרות ההיסטורית מקורה כנראה בירושלים, אך היא יושבה במודיעין, והיא נצר למשמרת הכהונה יהויריב משבט לוי (מק"א ב' 1 והערות המתרגם). הופעתה ככוח פוליטי ביהודה התאפשרה הודות לתהפוכות הפוליטיות של התקופה, אשר בבסיסן המתח בין קבוצות יהודאיות אחדות על השליטה במקדש (טל תשס"ז: 8-9; רפפורט תשמ"ד: 94-99; שטרן תשמ"א: 64, 141-157). חלק מקבוצות אלו חיפשו את תמיכת השלטון הסלאוקי במאבקהם ואף אימצו מנהגים בעלי אופי יווני-הלניסטי.

אחרי תבוסת יהודה למצביא הסלאוקי באקחידס בקרב אלעשה בשנת 160 לפסה"נ, תפס יונתן, האח הצעיר ביותר, את מושכות ההנהגה החשמונאית. תחת הנהגתו, שנמשכה כמעט שני עשורים, יהודה החשמונאית ידעה פריחה מדינית ופוליטית חסרת תקדים. לפי רפפורט (תשע"ג: 182-187) יונתן היה הראשון שידע לנצל את המשברים הפוליטיים של השלטון הסלאוקי לטובתו, ותמרן שליטים כך שישרתו את האינטרסים שלו ושל "המדינה שבדרך" (כדברי רפפורט, שם). לדוגמה, במהלך המאבקים בין דמיטריוס א' (160-150 לפסה"נ) לבין אלכסנדר באלאס (150-145 לפסה"נ), ובין האחרון לבין דמיטריוס השני (בנו של דמיטריוס הראשון; 145-140, 129-125 לפסה"נ), השכיל יונתן לקבל מהם את התארים המלכותיים 'רע המלך' ו'סטרטאטוס', ואת המינוי לכהן גדול בירושלים.⁵ תארים אלו הגיעו כמובן עם טריטוריה. כך בשנת 147 לפסה"נ קיבל יונתן את

5 לדיון על הבעייתיות של מינוי זה ראו רפפורט תשע"ג: 184-185.

אזור עקרון, וכשנתיים מאוחר יותר את שלושת הפלכים לוד, רמתיים ועפריים (מק"א י"א 89, י"א 34; אקהרדט 2021: 353; רביב 2019: 267, 269-270; רפפורט תשנ"ו: 61).

יונתן לא פעל לבדו; אחיו שמעון היה סגנו בשנים אלו. יחד פעלו האחים להרחבת הטריטוריה של המדינה החשמונאית הן במישור הדיפלומטי הן במישור הצבאי. לשמעון אף הוענק התואר 'סטרטגוס של מישור החוף' (מק"א י"א 59). לא אחת מסופר כיצד יצאו האחים למסעות צבאיים נרחבים, והותירו תחת שליטתם ערים חשובות ממערב ליהודה כגון גזר, יפו, יבנה ואשדוד (טל תשס"ז: 9). לאחר מותו של יונתן בידי הגנרל הסלאוקי טריפון, נותר שמעון יחיד מבין אחיו. הוא השכיל להביא לכך שהן הכתר הסלאוקי והן מועצת העם ביהודה יאשררו את שלטונו ומינויו. בה בעת קיבלה יהודה פטור ממיסים (תקדים לכך היה בימי יונתן: מק"א י"א 25 ב' 29, י"א 28-29), והחלו למנות את השנים לפי שליטי בית חשמונאי. מינויו של שמעון זכה למקום של כבוד במק"א והוא שיאו של הספר (רפפורט תשע"ג: 215-230). עם זאת, העצמאות החשמונאית נפגעה במידת מה בימיו של המלך אנטיוכוס ז' 'סידטס' (138-129 לפסה"נ), אשר החזיר את גביית המיסים מהחשמונאים. מלך זה אולי היה מעורב בחיסולו של שמעון ושניים מבניו על ידי חתנו של שמעון, תלמי בן חבוב. ניסיון זה לפגוע בשושלת החשמונאית לא צלח, והשלטון עבר מיד לבנו של שמעון, יוחנן הורקנוס א' שישב בגזר. העצמאות החשמונאית שבה על כנה לאחר מותו של סידטס בקרבות מול האימפריה הפרתית במזרח, והמדינה החשמונאית זכתה להתרחבות חסרת תקדים בימי השלטון הארוכים של יוחנן הורקנוס א'. לפי המקורות ההיסטוריים הוא כבש את אדומיאה וגיייר את תושביה (רפפורט תשמ"ד: 126; לדיון תמציתי ועדכני יותר ראו רפפורט תשע"ג: 269), כבש את עבר הירדן המזרחי מן הנבטים, ואת אזור שכס והר גריזים (קדמוניות י"ג 254-258, ודיון אצל רפפורט תשע"ג: 257-261; ראו גם בורגל 2016). התרחבות זו התרחשה ביתר שאת בימיו של אלכסנדר ינאי (103-76 לפסה"נ), אולי התקיף שבמלכי השושלת (רפפורט תשע"ג: 329-334, 337-342, ובמיוחד הטבלה בלוח 10).

בית סלווקוס ודרום הלבנט

המאות השלישית והשנייה לפסה"נ עוצבו במידה רבה על ידי המאבקים הפוליטיים והצבאיים בין הממלכות הדיאדוכיות - ממלכות שהוקמו על ידי המצביאים יורשי אלכסנדר מוקדון, שמת בשנת 323 לפסה"נ. אחרי 'מלחמות היררשים' (323-301 לפסה"נ) הגנרל המקדוני סלווקוס א' 'ניקטור' (המנצח, 312-281 לפסה"נ) יצא כשידו על העליונה, ושלט על הממלכה הגדולה ביותר מבין ממלכות היררשים, שהשתרעה מאסיה הקטנה עד עמק האינדוס (רפפורט תשע"ג: 81-82). הוא הקים בית מלוכה ובו ערי בירה בסוריה ובמסופוטמיה, ששליטיו חלשו על האזור עד סוף המאה השנייה ותחילת המאה הראשונה לפסה"נ. יריבתה המרה ביותר של השושלת הסלאוקית הייתה שושלת תְּלֵמִי שמושבה באלכסנדריה שבמצרים. בבסיס המחלוקת בין השתיים עמדה השליטה על אזור הלבנט ובעקבות זאת התחוללו מאבקים המכונים 'המלחמות הסוריות' (בר-כוכבא תשס"ז; רפפורט תשע"ג: 91, לוח 1).

השושלת הסלאוקית הייתה במגמה תמידית של דעיכה, מלבד שיאים אחדים, למשל בתקופתו של אנטיוכוס השלישי הגדול אשר שלט בשנים 223-187 לפסה"נ (לינדזי אדמס 2007: 44; ר' גם רפפורט תשע"ג: 197-198; קוסמין 2014: 16-24). לאחר מותם של יורשי אנטיוכוס השלישי, סלווקוס הרביעי 'פילופטור' (187-175 לפסה"נ) ואנטיוכוס הרביעי 'אֶפִּיפָּנֶס' (175-164 לפסה"נ), החלה סדרה של מלחמות אזרחים ומאבקים על הכס בין יורשיהם (קוסמין 2014: 21-23). למאבקים החריפים בין שני ענפי השושלת הללו היה תפקיד משמעותי בעליית השושלת החשמונאית. החל מימי יונתן שאף כל טוען לכתר הסלאוקי להעביר את החשמונאים לצידו עקב כוחם והשפעתם הפוליטיים (הוניגמן 2021: 264-266). 'שירת הברבור' של הסלאוקים הייתה לקראת סופה של המאה, כאשר שליט סלאוקי עוצמתי, אנטיוכוס השביעי 'סִידָטָס', מהענף של סלווקוס הרביעי, עלה לכס. הוא היה שליט תקיף וחזק, שניסה להחזיר עטרה ליושנה (והצליח במידת מה). עם זאת, הוא היה השליט הסלאוקי המשמעותי האחרון, ואחרי מותו, במערכה צבאית מול האימפריה הפרתית במזרח, לאימפריה הסלאוקית לא הייתה כבר חשיבות בזירה הבינלאומית (לסקירה מקיפה ועדכנית על מלחמות הירושה הסלאוקיות ראו קושקון 2021 ושם ספרות נרחבת).

בית תלמי ודרום הלבנט

גורם חשוב נוסף היה בית המלוכה התלמי שישב במצרים. בית תלמי שלט בדרום הלבנט, אזור שכונה 'סוריה ופיניקיה' מתחילת המאה השלישית לפסה"נ, עם סיום מלחמות היוורשים. לצד בית סלווקוס היה בית תלמי מבתי המלוכה החזקים שקמו על חורבותיה של אימפריית אלכסנדר, משום עוצמתו הכלכלית שנבעה משליטתו על עמק הנילוס הפורה ועל אזורי מפתח ברשתות הסחר, כמו קפריסין ומישור החוף בלבנט. במהלך המלחמה הסורית החמישית (202-198 לפסה"נ) הובסו התלמים בקרב בניאס והלבנט עבר לידי בית סלווקוס, ששינה את שם האזור מ'סוריה ופיניקיה' ל'קוילה-סוריה ופיניקיה'. אף על פי כן, התלמים מעולם לא איבדו את הרצון לשלוט בשנית על הלבנט וניסו בדרכים שונות להשיב את ריבונותם. החצר הסלאוקית והחצר התלמית היו קשורות בקשרי נישואין ומגוון בריתות, שגרמו למצב מורכב יותר, בייחוד בתקופת מלחמות האזרחים באמצע המאה השנייה לפסה"נ. לדוגמה, תלמי השישי 'פילומטור' (180-164, 163-145 לפסה"נ) התערב במאבק בין דמיטריוס הראשון לבין אלכסנדר באלאס, ואף השיא את בתו לבאלאס, אולי בניסיון להשתלט על הכתר הסלאוקי (פישר-בווט 2021: 296; קושקון 2021: 282; רפפורט תשע"ג: 183 ושם ספרות קודמת). במצרים ישבה קהילה יהודית מבוססת שאולי הייתה לה מידה של השפעה על יחסי החצר התלמית ליהודה החשמונאית.

דיון: מה בין שושלת מקומית לבין מעצמות הלניסטיות?

מן הכתוב לעיל עולות סוגיות אחדות שיידונו להלן. כאמור, יונתן ושמעון קיבלו אדמות ותארים מהכתר הסלאוקי על רקע מאבקי השלטון בסוריה. בד בבד מסופר באותם המקורות כיצד הם כבשו בכוח את אותן אדמות בשם האיידאולוגיה החשמונאית (ראו כיבוש יפו להלן). אף על פי כן, מעט מאוד חורבנות ניתן לתארך בבטחה לאמצע המאה השנייה לפסה"נ. וכן, כפי שצוין לעיל, עיקר הכיבושים החשמונאים אירעו לאחר מות סידטס, ובעיקר בשני העשורים האחרונים של מאה זו. יתר על כן, לפי המידע הארכיאולוגי שעולה מתל חדיד ומאתרים נוספים בעמק לוד, התרבות החומרית שלה זיקה חשמונאית מופיעה בבירור רק לקראת סוף המאה השנייה-תחילת המאה הראשונה לפסה"נ (ברלין 2013: 168 ושם הפניות קודמות). לאור כל אלו יש לשאול: (1) מה סיבת הפער בין הממצא הארכיאולוגי לבין המידע ההיסטורי? (2) האם יכולות להיות סיבות נוספות לחורבנות שהובחנו על ידי הארכיאולוגים, מלבד הכיבושים החשמונאים? (3) מדוע ניתן דגש לכיבוש יפו בהיסטוריוגרפיה החשמונאית, ומה תפקידו של הביצור בתל חדיד בעניין זה? יש להדגיש כי הפן הארכיאולוגי אינו משלים בהכרח את הפן ההיסטורי של הדיון, אך הוא מציג מורכבות המחייבת לשאול שאלות על המקורות הכתובים.

הפער בין הכתוב לבין הממצא החומרי

כזכור, את מפעלי הבנייה בתל חדיד יש לתארך לתקופה החשמונאית וככל הנראה לזמנו של ינאי, בניגוד לתיאור ההיסטורי המייחס את בניית הביצור בחדיד לשמעון. כך מצטרף מפעל זה למפעלי בנייה אחרים של ינאי, בהם מבנה דומה שהתגלה בחורבת תפן, על מורדות הרי הגליל המערבי (צבר 2022). צבר קשר אותנו למדיניות הארכיטקטורה הצבאית של ינאי בכלל ממלכתו, ומול עיר הנמל עכו-פְּתוֹלְמַאִיס בפרט. המבנה הוקם כביצור צבאי ופעל זמן קצר. ייתכן שיש לקשור את הביצורים בחדיד למדיניותו של ינאי על רקע היחסים העכורים עם יפו. ניתן להציע שהביצור בחדיד מרמז כי ינאי מעולם לא שלט לחלוטין על יפו. הצעה זו נתמכת גם על ידי פאנטלקין וטל (2003 ושם ספרות קודמת). השניים סתרו את פרשנותו של קפלן, שלפיה הביצורים והמבנים שנמצאו בחפירותיו ביפו הם שרידים של קו הביצורים של ינאי. טענתם מחזקת אפוא את ההשערה הנוגעת למערכת היחסים בין תל חדיד ליפו בתקופה החשמונאית.

את הפער בין התיאור הכתוב לבין הממצא החומרי ניתן להסביר בדרכים אחדות: הראשונה ואולי הסבירה ביותר היא, שעד כה לא פורסם מספיק מידע ארכיאולוגי מעמק לוד, ולכן התמונה אינה ברורה. דרך נוספת,

כפי שהציעו ברלין וקוסמין (2021: 403-405), היא שהחשמונאים לא היו צריכים לכבוש באלימות את השטחים מחוץ ליהודה מכיוון שבאזורים אלו ניטשו מלחמות ומלחמות אזרחים מזה עשורים שלמים; לפיכך, לקראת סופה של המאה השנייה לפסה"נ, היו אזורים אלו כבר מרוקנים למדי מתושבים, ולחשמונאים לא נותר אלא לנצל זאת. השקפה זו מתחזקת לאור המידע שלפיו הצבאות ההלניסטיים נעו באזורי מישור החוף ובעמק לוד (איור 6), והנוכחות הצבאית גרמה כנראה לפגיעה באזורים אלו. אם מקבלים את הצעתם של ברלין וקוסמין, עולה השאלה מדוע דיווחים היסטוריים מתארים את החשמונאים, ובעיקר את מייסדי השושלת, ככובשים גדולים? והתשובה לכך היא אולי מאחר שדיווחים אלו מגיעים בעיקרם מהחצר החשמונאית.

תשובה אפשרית אחרת לשאלה זו עולה ממחקרו של קוסמין (2021), אשר חילק את התהליכים הגיאופוליטיים המורכבים והסבוכים של המאה השנייה לפסה"נ בלבנט (בעיקר) לשלושה שלבים עיקריים: 1. "שברה" (a Breakup); 2. "הד" (an Echo); 3. "השתרגות/סיבוכיות" (an Entanglement). בשלב הראשון, בתהליך ארוך ומורכב, מרכזי הכובד הישנים של הסהר הפורה, מצרים וסוריה, זזו ועברו לפרתיה במזרח ולרומא במערב (ראו גם רפפורט תשע"ג: 197). תזוזת מרכזי כובד אלו 'שברה' את הסהר הפורה ליחידות גיאופוליטיות מקומיות 'משניות' כגון הממלכה הארמנית, היטורים, הממלכה הנבטית והממלכה החשמונאית. את הישויות הללו כינה קוסמין (2021: 244-245, 251), "מדינות קו-שבר" (Fault-line states). בשלב השני, ה'הד', מדינות חדשות ישנות אחדות, לדוגמה מדינת החשמונאים, החלו ליצור תרבות חומרית (ובכלל זאת מטבעות וכתובות), אשר התכתבה עם עברן המפואר בחצי הראשון של האלף הראשון לפסה"נ (ראו גם טל תש"ע). לפי הגדרתו של קוסמין (2021: 251), בשלב זה גם בית סלווקוס נחשב לממלכה מקומית ולכן הוא הביא כדוגמה את מטבעותיו של אנטיוכוס השנים-עשר (87-83 לפסה"נ), אשר עליהם מוצג האל הסורי המקומי הדד. דוגמה נוספת שהציג קוסמין, חשובה לענייננו, היא השימוש של החשמונאים ברטוריקה מקראית ביצירותיהם הספרותיות והשימוש בכתב העברי העתיק על מטבעותיהם. בשלב השלישי הראה קוסמין (שם: 251-256 ושם הפניות קודמות) כיצד מימיו של אפיפנס עד כיבושיו של פומפיוס מגנוס הרומי, יצרו בתי המלוכה ההלניסטיים מבנה מורכב ולכן אי אפשר להפריד בין בית המלוכה הסלאוקי למקבילו התלמי עקב קשרי נישואין ומשפחה רבים ומורכבים; קוסמין (שם: 251) היטיב להגדיר מבנה זה כ'קומפלקס התלמי-סלאוקי' (The Ptolemaic-Seleucid Complex).

על התהוות הממלכה החשמונאית ניתן ללמוד מעבודתו של קוסמין, שניתח בעדשה רחבה את מהלכה של המאה השנייה לפסה"נ והציג אותה כתקופה שבה הסלאוקים, התלמים, הרומים והפרתים ניהלו תחרות מורכבת וכן השתתפו בה גם קבוצות מקומיות שקידמו את שאיפותיהם. התפוררותה של האימפריה הסלאוקית ואיחודה (המלאכותי במידת מה) עם בית המלוכה התלמי הביאו ליצירת הזדמנויות 'היוריסטיות' (מעשיות ומיידיות, אך לא אופטימליות) לישויות מקומיות כגון השושלת החשמונאית (קוסמין 2021: 252-255). רפפורט (תשע"ג: 204) מכנה טקטיקה זו, "מדיניות מעשית... והפקת תועלת מדינית". משתמע מכך שהשושלת החשמונאית היא שושלת מקומית, אחת מיני רבות, אשר כדבריו של רפפורט (תשע"ג: 197) התפשטה אל תוך ה'בקיעים' הגיאופוליטיים שנוצרו בסהר הפורה בכלל ובדרום הלבנט בפרט. מגמה זו מזכירה את תהליכי היווצרות הממלכות האזוריות בתקופת הברזל, על רקע היחלשות האימפריות המצרית והחיתית (קוסמין: 249 ושם ספרות קודמת). גישות אלו נמצאות בבסיסם של מחקרים מהשנים האחרונות, הבוחנים את הרקע ליצירת ההיסטוריוגרפיה החשמונאית; למשל את התיאור במק"א (י"ב: 48-53, י"ג: 1-20) על ניסיונו של שמעון לשחרר את יונתן מידי טריפון. רפפורט (תשע"ג: 191-192) בוחן סוגיה זו ומעלה את האפשרות שעל אף האמור בקטע זה על התמודדותו של שמעון וניסיונו לעשות ככל העולה בידו לשחרר את אחיו, "מבין השיטין" כדבריו, ניתן לשער כי תיאור זה נועד לפייס את ה'חשדנות' (שם: 192) שהתעוררה כלפי שמעון על התנהלותו בפרשה. לפיכך נראה כי היה פער בין התיאור שנכתב סמוך להתרחשות האירועים לבין האירועים עצמם. מכאן נובע שמחקר זה ודומיו יכולים לסייע בבחינת הפערים בין התיאורים הכתובים בספרות לבין הממצא הארכיאולוגי.

איר 6: מפת נתיבי הצבאות ההלניסטיים במהלך המלחמות הסוריות. מתוך: Wittke, A.-M., “The six Syrian Wars (275/74 – 168 BC)” https://doi.org/10.1163/2214-8647_bnps3_BNPA122

סיבות נוספות לחורבנות ולנטישות בעמק לוד ושאלת מועד ההתפשטות החשמונאית לעמק

לאור הפער בין הממצא החומרי לתיאור הכתוב ולאור ההשגות שעלו במחקר על ההיסטוריות של התיאורים בספר מקבים א', ברצוני להציג גורמים אפשריים נוספים לשינויים בדגם היישוב בעמק לוד ובסביבתו במחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ. לפי הנתונים שהוצגו לעיל נראה כי אין מגמה אחידה בדפוסי ההתיישבות בעמק לוד שעליה ניתן להצביע בוודאות. עם זאת ניתן להבחין בשינוי ברור בדגם היישוב - חלק מהאתרים חרבו ולא נושבו שוב, חלקם חרבו אך נושבו מחדש וחלק מהיישובים הוקמו לראשונה.

- אתרים שחרבו ולא נושבו שוב: מזור וטירת יהודה. הדיון בשאלה אם היישוב מזור חרב בתקופת יונתן ושמעון או בימי הורקנוס לא חשוב להבנת נקודה זו. מבין היישובים הכפריים שנבחנו, למזור ולטירת יהודה הזיקה הרבה ביותר לעולם ההלניסטי. אלו שני היישובים הצפוניים ביותר בעמק לוד מבין אלו שנבחנו, אך לא ברור אם יש לכך משמעות.
- אתרים שחרבו ונושבו מחדש: ביישובים אל-ח'ירבה (שוהם) וח' אום אל-עומדאן נראה כי על החורבות של היישוב ההלניסטי הקדום קמו יישובים חדשים אשר חופרי האתרים מייחסים לכניסתם של מתיישבים יהודים לאזור.
- יישובים חדשים: היישובים בח' בורנאט דרום-מערב ובמחלף בן שמן קמו בין המחצית השנייה של המאה השנייה לתחילת המאה הראשונה לפסה"נ.

מקומם של תל חדיד וחורבת תיתורה בתוך הדגם הזה אינו ברור, מכיוון שבתל חדיד עוד לא נחפר היישוב ההלניסטי עצמו, וחורבת תיתורה הייתה ככל הנראה עורף חקלאי של היישובים סביבה. נראה כי היישוב בתל גזר תואם לסוג השני של היישובים מכיוון שגם בו הייתה פעילות במהלך התקופה ההלניסטית המוקדמת אשר המשיכה, אמנם בשינוי מסוים, במחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ לאחר חורבן חלקי, וכמעט פסקה בתקופה הרומית. לעומת זאת, נראה שביפו היה רצף של פעילות אנושית אשר לא השתנה עקב חורבן או נטישה, אלא מתוך תהליכים מוכרים של שינויים חברתיים ותרבותיים כפי שהם משתקפים בממצא הארכיאולוגי.

המורכבות העולה מהנתונים הארכיאולוגיים על אודות חורבן ונטישה של אתרים ושינויים בדגם היישוב, מעידים על התהליכים שפקדו את השטחים שכבשו החשמונאים, וביטויים במקורות הכתובים. מצד אחד, התיאור הכתוב המתייחס לכיבוש דרום השפלה נתמך על ידי הממצא הארכיאולוגי. דוגמה אחת היא אדומיאה, באזור השפלה הדרומית, אשר לפי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות י"ג: 257; מלחמת היהודים א': 63) נכבשה באלימות בידי החשמונאים, והנתונים מחפירות מרשה מאששים תיאור זה (קלונר 2003: 5-6; קלונר 2010: 205, 221 ושם ספרות קודמת). סנדהאוס (2021) ניתחה את התמורות הדמוגרפיות והיישוביות מצפון ומדרום לעמק האלה מסוף התקופה הפרסית עד ימי השלטון החשמונאי, והראתה כיצד דגם היישוב השתנה בהתאמה למדיניות השלטון ולחילופי השלטון. בחפירתם בח' א-רסם הדגימו פאוסט וארליך (2011) כיצד דגם היישוב הכפרי, שהיה מאופיין בבתי אחוזה, השתנה עם כניסת החשמונאים לאזור. הם הציעו, לאור המקורות ההיסטוריים, כי כניסת החשמונאים לאזור לוותה באלימות כפי שמעידים סימני החורבן והשרפה (פאוסט וארליך תשע"א: 51).

מצד שני, באזורים אחרים, בהם עמק לוד, שלגביו אין תיאורים כתובים ברורים, קשה לעמוד על הגורם או הגורמים שהביאו לחורבן היישובים. התהליכים היישוביים בעמק לוד מחזקים את ההשערה שהחשמונאים לא כבשו בכוח את כל השטחים מחוץ ליהודה, אך יצרו נרטיב אשר עיצב את זיכרון האירועים ההיסטוריים בהתאמה להשקפותיהם. בהקשר זה ניתן לשאול: אם החשמונאים לא אחראים למעט החורבנות והנטישות שזוהו בממצאים הארכיאולוגיים באתרי עמק לוד או אולי רק לחלק מהם, מה היו הגורמים לחורבן? יכולות להיות מגוון אפשרויות: המלחמות הסוריות, מלחמות הירושה הסלאוקיות ואף תסיסה של גורמים מקומיים אשר ניצלו את חוסר היציבות השלטונית רבת השנים.

פתרון אפשרי לשאלה זו מבוסס על הרקע ההיסטורי הרחב: המלחמות הרבות והתהפוכות הפוליטיות שאירעו במאה השנייה לפסה"נ ואשר לא פסחו על דרום הלבנט. המלחמות הסוריות הרביעית והחמישית, שבהן נערכו הקרבות המכריעים ברפיח (217 לפסה"נ) ובבניאס (201 לפסה"נ), יכולות להאיר עניין זה. כדי להגיע לשדות קרב היו הצבאות צריכים לנוע בציר צפון-דרום לאורך מישור החוף, שטח עביר הרבה יותר מחבל ההר ביהודה ובשומרון (איור 6). מעבר של צבאות אימפריאליים בשטחים כפריים עלול להביא לתוצאות הרסניות כפי שהזגים זורן (2014) לגבי החצי הראשון של האלף הראשון לפסה"נ. סנדהאוס (2021: 89) הראתה שתוצאות אלו קשורות גם לנטייה הפוליטית של היישובים. לפיכך, ייתכן שהצבאות ההלניסטיים אחראים במידה מסוימת לחורבנות ולנטישות המשתקפים בממצא הארכיאולוגי, במיוחד אם אלו התרחשו באמצע המאה השנייה לפסה"נ, עת התחוללו המלחמה הסורית השישית (פישר-בווט 2021: 294; רפפורט תשע"ג: 114) ומלחמות הירושה הסלאוקיות, שבהן נעו כוחות רבים במרחב. דוגמה למגמת נטישות באזור סמוך בתקופה זו ניתן לראות במישור החוף הדרומי, שבו לדעת עד (2021: 105), יש לקשור את נטישות היישובים לכניסת החשמונאים לאזור. לאור המחסור בתיאורים כתובים הנוגעים לאזור עמק לוד, נראה כי אפשר לראות במעט החורבנות המשתקפים בממצא הארכיאולוגי של האזור תוצאה לא רק של כיבושי החשמונאים, אלא של המצב הפוליטי המעורער באמצע המאה השנייה לפסה"נ בקוילה-סוריה. בהקשר זה ניתן לציין את הופעת המטבעות החשמונאים (ומטבעות של ישויות אוטונומיות נוספות) במחצית השנייה של המאה השנייה לפנה"ס. לפי דוירה (2016: 367, 394-396) ניתן לראות בשינוי מוניטרי זה ביטוי לתהליך ההתפוררות של השלטון הסלאוקי. נראה שמציאות זו אפשרה את כניסת החשמונאים לאזור ואת התפשטותם המהירה לתוך הריק הדמוגרפי שנוצר בעקבות עשורים שלמים של מצב חברתי ופוליטי כאוטי כתוצאה מהמלחמות הסוריות, ממאבקי הירושה הסלאוקים, ובל נשכח גם את התסיסה וחוסר היציבות בתוך החברה היהודאית עצמה. השלטון החשמונאי בימי הורקנוס ידע לנצל זאת לטובתו. בעניין זה מרמז יוסף בן מתתיהו (קדמ' י"ג 254): „...משום שסבור היה (הורקנוס א') - וכן היה - שימצאן ריקות מאנשים יודעי מלחמה ומסוגלים להציל אותן“. ציטוט זה מתייחס לאסטרטגיה של הורקנוס בנוגע לכיבוש „הערים שבסוריה“ (שם). אמנם בתחילת הקטע בן מתתיהו טוען כי הורקנוס פעל לכיבוש הערים מיד עם מותו של אנטיוכוס (ככל הנראה סידטס), אך כפי שצוין לעיל, הארכיאולוגיה (ואולי אף ניתוח ביקורתי של המקור) מצביעה על תאריך מאוחר יותר. לפי הנתונים הארכיאולוגיים מיישובי עמק לוד, המחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ, ובעיקר שני עשוריה האחרונים, הם השלב שבו התרבות החומרית 'החשמונאית', שבעשורים הבאים תהפוך למה שברלין (2005; 2013) מכנה „Household Judaism“, נפוצה באתרי עמק לוד.

כיבוש יפו ובניית תל חדיד בהיסטוריוגרפיה החשמונאית

כיבוש יפו חשוב מאוד לענייננו ויוצג להלן בהרחבה משום היותו מהלך היסטורי חשוב להבנת התרחבותה והתפשטותה של הממלכה החשמונאית מערבה. ספרי מק"א ומק"ב מתארים כיצד כל אחד משלושת האחים, יהודה, יונתן ושמעון, ניהל בתורו קרבות ביפו וביסס בה את השלטון החשמונאי (מק"ב י"ב 3-7; מק"א י' 76-77, י"ב 33, י"ג 1-11, י"ד 4-5). יש להדגיש כי מלבד הקרב בפיקודו של יהודה המקבי, המתואר על ידי רפפורט (תשע"ג: 172) כ"פעולת תגמול", מסופר כי יונתן ושמעון כבשו ומשלו ביפו, שלא הייתה בה רק נוכחות יהודית. על כך מוסיף יוסף בן מתתיהו, כיצד הורקנוס פעל באופן דיפלומטי מול הרפובליקה הרומית כדי להחזיר לידי, לכאורה, את השליטה ביפו אחרי מותו של אנטיוכוס (קדמ' י"ג 259-265). כפי שרפפורט (תשע"ג: 270-271) הדגיש, המלך הסלאוקי הנזכר בהקשר זה יכול להיות אנטיוכוס השביעי סידטס אך גם בנו, אנטיוכוס התשיעי אוסבס (114-96 לפסה"נ), ומכאן שיש לאחר את תיארוך השליטה החשמונאית ביפו. כמו כן ובהמשך לכך, נראה כי השלטון החשמונאי ביפו במהלך ימי אלכסנדר ינאי היה כבר מבוסס (מלחמת היהודים א' ד' 99-102; ראו דיונים והפניות אצל פאנטלקין וטל 2003; 2022 ושם הפניות נוספות; רפפורט תשע"ג: 336-337). חשוב לציין שהתיאורים ההיסטוריים כמעט לא מספרים על קרבות שהתרחשו באזור שבין לוד לבין יפו, מלבד אולי המערכה של יונתן מדרום ליפו, המכונה 'קרב יבנה' (לדיון על זיהוי זירת הקרב, אופיו, ומשמעותו ראו

ספראי תשפ"ג). בניגוד לקרבות הרבים והצפופים שנערכו באזור ההר, המצביאים החשמונאים, לפי הדיווחים ההיסטוריים, עברו בבת אחת ממורדותיהם המערביים ביותר של הרי ירושלים או מלוד אל אזור מישור החוף ויפו, הנמל המרכזי באזור, כמעט ללא כל התנגדות בדרך.

האם בעזרת הגישות המצוינות לעיל ניתן להאיר את הסיבות שבגינן נכתב סיפור הכיבוש והשליטה הכפול של החשמונאים? כזכור, במקורות מופיעים לעיתים סיפורים אחדים המתארים את הכיבוש או את השגת השליטה באזור מסוים. בהמשך לרעיון זה נראה שהחשמונאים אכן החיו מחדש שפה פוליטית ותרבותית מקומית, אך בד בבד הם היו חייבים גם לשחק משחק פוליטי עם הממלכות ההלניסטיות. לפי רגב (2017) וטל (2009), לתפקידים הדואלי במשחק זה (מצד אחד מחדשי התרבות המקומית, ומצד שני מעורבות בממלכות ההלניסטיות השכנות), היה ביטוי חומרי באופן שבו החברה החשמונאית בנתה מבנים, קברה את מתייה, וטבעה מטבעות למשל. וכן היה לו ביטוי ספרותי והיסטוריוגרפי. בתרגומו למק"ב הראה שורץ (מקבים ב': 44-46) כיצד השפעות הלניסטיות על כתיבת החיבור משתקפות במבנה הספר ובניסוחו, אך הוא לא מיהר להכריע בשייכותו לז'אנר המקראי או ההלניסטי. לעומתו ציין רפפורט (תשע"ג: 20) את החיבור כקרוב, לסגנון הפתטי המוכר מהספרות ההלניסטית. נוסף על כך, בניגוד למק"ב, למק"א אופי מקראי הרבה יותר ולדעת רפפורט (מקבים א': 34-35) הוא ממשיך את הספרות המקראית. עם זאת הוא מראה כיצד המסמך המכונן אשר מעניק לשמעון את סמכויות השלטון נוסח בהתאמה למקובל בעולם ההלניסטי (רפפורט תשע"ג: 218).

סיבה נוספת לסיפור כיבוש ושליטה כפול יכולה להיות המציאות הגיאופוליטית של דרום הלבנט במחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ. המצב הכאוטי שנוצר עקב מלחמות הירושה של בית סלווקוס הביא לכך שלאורך התקופה היו שני טוענים לכתה, אשר בעיניהם היו להם סמכויות מלכותיות ולפיכך היו רשאים להעניק תארים ואדמות כרצונם. לפיכך גורס רפפורט (תשע"ג: 188), יכול להיווצר מצב שבו החשמונאים קיבלו שטח מסוים מאחד השליטים הסלאוקים אבל נאלצו בשלב מאוחר לכבוש שטח זה, מכיוון שריבונותו של השליט הייתה שנויה במחלוקת (אקהרדט 2021: 351). רפפורט (תשע"ג: 191-192) מציע כי ההיסטוריוגרפיה החשמונאית משקפת מתיחות בין יונתן ושמעון או לכל הפחות בין תומכיהם (אולי בדור שלאחר מכן). לפיכך ייתכן שהסיפורים על הישגיהם של יונתן ושמעון (ואולי גם אלו של יהודה) נועדו לפייס את תומכי יונתן, אשר אולי עוד נותרו בתקופת שמעון וירשיו.

אם משווים בין תיאורים הנוגעים לשליטה ביפו בספרי מקבים לבין תיאורי יוסף בן מתתיהו, רואים בנקל את ההבדל בין סיפורי הכיבוש של יהודה, יונתן ושמעון לבין התיאור הדיפלומטי הנוגע ליוחנן הורקנוס א', וליפו כעיר חשמונאית בימי ינאי כעובדה מוגמרת כביכול. עם זאת, יש לציין שאלו מקורות היסטוריים שונים. אם מחברים לכך את היעדרה של שכבת חורבן בחפירות קפלן ביפו, משתמע כי יפו עברה לשליטה חשמונאית באופן דיפלומטי שנים רבות לאחר כיבושה כביכול בידי מייסדי השושלת, בסוף ימי הורקנוס או בתחילת שלטון ינאי. מנגד, ארבל (2011) מקבל את התיאורים ההיסטוריים וטוען שיפו אכן נכבשה על ידי החשמונאים ואף מציג עדויות ארכיאולוגיות לכך כגון ירידה בהיקף היישוב שהחלה בתחילת המאה השנייה לפסה"נ. עם זאת, יש לציין כי ארבל (שם) אכן מסייג ומדגיש את מגבלות החפירות הארכיאולוגיות ביפו ואת הקושי בשחזור השכבות מהתקופה ההלניסטית.

לטעמי, על אף שארבל מיקם היטב את כיבושי יפו בידי האחים המקבים בתוך ההקשר ההיסטורי והגיאופוליטי שלהם (דעיכת השלטון הסלאוקי, העוינות לכאורה של תושבי יפו כלפי החשמונאים, וחשיבותה האסטרטגית של יפו), ופירט את הסיבות האפשריות לכך שיש שלושה סיפורים נפרדים על כיבוש יפו ואחיזה רופפת של החשמונאים ביפו עד ימי שמעון, הוא לא הביא ראיות מוצקות מספיק כדי להוכיח שכיבושים אלו אכן התקיימו. ארבל מתבסס על "סימנים מבודדים" של שרידי הרס (שם: 192), המתוארכים נומיסמטית לאמצע המאה השנייה לפסה"נ. כמו כן הוא מציין כי דעיכת היישוב החלה בתקופת השלטון הסלאוקי ביפו, ולפיכך ניתן להציע כי הנטישות שקרו במהלך מאה זו הן לאו דווקא תוצאה של כיבוש חשמונאי אלא המשך המגמה של התרופפות השלטון הסלאוקי ואחיזתו ביפו.

תיארוך בניית הביצור המערבי על פסגת מישורת העפר בתל חדיד, על רקע ההקשר ההיסטורי באזור, יכול לסייע להבנת סוגיה זו. לפי הממצא החומרי שנחשף בחדיד עולה כי מישורת העפר והביצור נבנו בסוף המאה השנייה או בתחילת המאה הראשונה לפסה"נ. רפפורט (מקבים א': 291) הראה את הבעייתיות של ביצור חדיד על ידי שמעון כחלק מהאסטרטגיה כנגד יפו, כשלפי אותו מקור בדיוק הוא הסטרטגוס של מישור החוף. לפיכך אין לו סיבה לבצר את חדיד, כאשר מבחינה אסטרטגית וטופוגרפית הביצור נועד להגן על יהודה ממערב. הבחנתו של רפפורט נתמכת בדיעבד על ידי הממצא החומרי. יתר על כן, רפפורט (מקבים א': 241) מציין את ההבדל בין השימוש בפעלים "ויבן" לבין "ויבצר", וטוען כי הראשון מתייחס לבניית מבצרים חדשים, והשני לחיזוק מבנים קיימים. בפסוק במק"א המתייחס לפעולות הבנייה של שמעון בחדיד (י"ב: 38), נעשה שימוש בשני הפעלים, וכך נוסף קושי בהבנת הכתוב.

ייתכן שניתן להסביר את מעמדו של סיפור כיבוש יפו בהיסטוריוגרפיה החשמונאית על בסיס פרשנותם של חוקרים (אקהרדט 2021 ושם הפניות; הוניגמן 2014; רפפורט תשע"ג: 22-24 ושם הפניות) על אופי חיבור ספר מק"א, מועדו ומטרתו. מכך משתמע שיפו ככל הנראה לא נכבשה על ידי החשמונאים באופן מוחלט, וכמובן לא הייתה בשליטתם בשלבי היווסדות המדינה, בימי שמעון. יפו הייתה עיר הנמל החשובה באזור ולכן ברור שהחשמונאים רצו לשלוט בה, לפחות למראית עין. לפיכך, אם מקבלים את גישות החוקרים, החשמונאים יצרו נרטיב היסטורי - ספר מקבים א', הסיפור המכונן של השושלת - שאחד המוטיבים בו הוא שליטתם ביפו, שהחלה בשלבים מוקדמים מאוד של התהוות הממלכה. את הלגיטימיות של שליטתם ביפו הם הצדיקו בשני אופנים - האזור הוענק להם על ידי הכתר הסלאוקי, וכן נכבש על ידם בכוח. כך הם חיסלו מראש כמעט כל טענה נגדית על ריבונותם באזור. לפיכך יוחנן הורקנוס, אשר בחצרו נכתב ככל הנראה ספר מק"א, פעל לעיצוב הנרטיב הפוליטי של אזור מישור החוף ויפו, או לכל הפחות החל ניסיון זה בתקופתו, אולי על רקע המגעיים הדיפלומטיים שלו עם רומא בעניין זה. אך מדוע השקיעו החשמונאים מאמץ כה רב להפגנת שליטתם, בין אם הייתה או לא הייתה על יפו? לטעמי הסיבה העיקרית לכך היא רצונם של החשמונאים לדבר את השפה הפוליטית המקומית והעולמית ולנווט בתוך עולם תרבותי מורכב. כנהוג בעולם ההלניסטי ובמזרח הקרוב הקדום, שליטים שאפו להצטייר ככובשים גדולים, וכך רצו גם החשמונאים להיראות, ולא כדיפלומטים מתרפסים. לכן ייתכן שהם יצרו נרטיב שהשתמש בהיסטוריה המשפחתית שלהם כלוחמים, ומיצבו עצמם כמנהיגים צבאיים לאומיים שהרחיבו את הטריטוריה היהודאית בשם תפיסות עולמיות. בל נשכח כי ההיסטוריה הצבאית של החשמונאים, במיוחד לאחר המרד, קשורה קשר הדוק במאבקי הירושה הסלאוקים. לפיכך ניתן לשער כי הם רצו ליצור נרטיב של כיבוש מלכותי במנותק מן ההקשר הסלאוקי שלו וכך הם הצליחו לתמרן ולחבר בין המקומי לבין הלא-מקומי.

חשיבותה של יפו כנמל גם היא מתאימה לפרשנות זו. בעולם היווני, הקשור קשר תרבותי והיסטורי עמוק לים, הגישה אליו חשובה לאין שיעור. לפיכך ניתן להציע כי בעלות חשמונאית על נמל, בין אם הם השתמשו בו ובין אם לאו, מאפשרת להם להציג היבט נוסף של השפה הפוליטית של האימפריות ההלניסטיות (ראו גם טל תש"ע: 42-43). היבט זה מתחזק כאשר בוחנים את האיקונוגרפיה הימאית המדווחת על מצבות הקבורה שהקים שמעון עבור משפחתו, אשר מציגה גילופי אניות "למען יראו כל יורדי הים" (מק"א י"ג: 27-30; טל תש"ע: 40-41). יכול להיות שיורדי ים אלה הם תושביה של יפו.⁶ נוסף על כך, גם על מטבעות החשמונאים מופיעים סמלים ימיים כמו העוגן במטבעות ינאי, אשר לפי רגב (2017: 186) אולי נוצר בהשראת האיקונוגרפיה הסלאוקית, ומעיד כנראה על חשיבותו של נמל יפו בעיני החשמונאים.

6 תודה לא' ברלין על ההכוונה בעניין זה. בהקשר זה, טל (תש"ע: 42-43) מכנה את אנשי יוון ורומא "בני המערב". בעיניי זוהי קודה מעניינת, מעט אנקדוטלית אמנם, כאשר חושבים על מיקומה של יפו ביחס לחדיד.

סיכום

המטרה של מאמר זה הייתה לנתח את ההתפשטות החשמונאית מערבה אל עבר עמק לוד ולאזורים שכנים בעזרת בחינה של הממצא הארכיאולוגי והעדויות ההיסטוריות. התשתית המתודולוגית של החקירה הייתה ראשית, לסקור את הממצא הארכיאולוגי מ-13 אתרי היישוב באזור, שממצאי החפירות בהם פורסמו, ולעמוד על הפערים בפרשנותם הארכיאולוגית וההיסטורית; שנית, להציג את העדויות ההיסטוריות הנוגעות ליחסי הגומלין בין כוחות מקומיים לבין המעצמות, בדגש על בית חשמונאי ובית סלווקוס; שלישית, להשוות בין הממצא הארכיאולוגי מעמק לוד, בדגש על תל חדיד, לבין התיאורים ההיסטוריים; ולבסוף, לעמוד על הפער בין הממצא החומרי לבין הכתוב, במטרה להציע סיבות אפשריות להתפתחויות בדגם היישוב של עמק לוד, בדגש על המדיניות החשמונאית והכרונולוגיה של שלבי ההתפשטות מערבה.

לאור כל המסקנות שהוצגו לעיל ניתן לומר כי השושלת החשמונאית, החל מימיו של יוחנן הורקנוס א', עיצבה מחדש את זיכרון האירועים שהיו מוכרים לתושבי המדינה המתחדשת ומיקמה אותם בתוך מסגרת היסטוריוגרפית. בעזרת מהלך חשוב זה נוצרו נרטיב וזהות לאומיים שלהם מורכבות חומרית (ברלין 2005), דתית, תרבותית וחברתית (למסקנה דומה ראו גם ברלין וקוסמין 2021: 406-407). החשמונאים השכילו לנצל את המצב הגיאוגרפי הסבוך והמורכב לטובתם ויצרו ישות מדינית עצמאית ביהודה לראשונה מאז חורבן ירושלים כ-400 שנים קודם לכן. זאת ועוד, הם השקיעו מאמצים גדולים לא רק בפן הספרותי אלא גם בפן החומרי, ושינו את פני הנוף במפעלי בנייה מרשימים. הבנייה המונומנטלית בחדיד היא ככל הנראה חלק מן המערך הזה, ובכך הם יכלו להעביר מסר, אולי אל מול יפן, המתחרה העיקרית באזור.

כפי שעולה מן המסקנות הנוגעות ליישוב בעמק לוד ותרבותו החומרית, יונתן ושמעון תפקדו הן כסוכנים בשירות האימפריה הסלאוקית הן כסוכנים מקומיים בעלי שאיפות לעצמאות בימיה הראשונים של המדינה שבדרך. דואליות זו, שלא הייתה ייחודית רק להם, הפכה את החשמונאים לנוטים תרבותיים בין היהודאי לבין ההלניסטי. מתוך מורכבות זו של זהויות וסמלים, תתגבש כעבור עשורים אחדים היהדות המוכרת לנו כיום.

אחד הלקחים החשובים שניתן ללמוד ממחקר זה הוא שיש להעמיק את המחקר הארכיאולוגי בעמק לוד ולפרסם את הממצאים כדי להבהיר את התמונה. בד בבד, מוטל עלינו כחוקרים לחשוף את מה שלא סופר ביצירות ההיסטוריוגרפיות ולנסות להביט בתמונה הגדולה יותר של המידע הארכיאולוגי. כפי שפאנטלקין וטל ציינו במאמריהם (2003: 120; 2022: 1066), מוטל על החוקר לדעת כי תפיסת עולמו תמיד תשפיע על פרשנותו לאירועים, ועלינו לא לחטוא ולקחת את התיאורים ההיסטוריים פשוטם כמשמעם, על אף חשיבותם הרבה מאוד לפענוח העבר.

מקורות קדומים

קדמוניות	יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ג (תרגום א' שליט) (מהדורה חמישית תשנ"ב). ירושלים תשכ"ג
מלחמת היהודים	יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים (תרגום ל' אולמן). ירושלים תש"ע
מקבים א'	ספר מקבים א' (תרגום א' רפפורט). תל אביב תשס"ד
מקבים ב'	ספר מקבים ב' (תרגום ד' שוורץ). ירושלים תשס"ה

רשימת מקורות

אבי-יונה תשכ"ו	אבי-יונה מ' תשכ"ו. אטלס כרטא לתקופה בית שני, המשנה והתלמוד. ירושלים
אקהרדט 2021	Eckhardt, B. 2021. Reading the Middle Maccabees. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), <i>The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom</i> (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta:349–362.
ארבל 2011	Arbel, Y. 2011. The Hasmonean Conquest of Jaffa: Chronology and New Background Evidence. In: Peilsötcker, M. and Burke, A. A. (eds.), <i>The History and Archaeology of Jaffa</i> (The Jaffa Cultural Heritage Project 1). Los Angeles:196–187 .:
אריאל 2021	Ariel, D. T. 2021. John Hyrcanus I's First Autonomous Coins. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), <i>The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom</i> (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 215–242.
אריאל 2022	Ariel, D. T. 2022. Coins from the Hellenistic–Byzantine-Period Rural Settlement at el-Khirba, Shoham. <i>'Atiqot</i> 109: 53–81.
אשכנזי ואחרים תשע"ו	אשכנזי ח', גדות י', שביט א' ושמואלי א' תשע"ו. לוד: תפרושת יישובית מהתקופה הניאוליתית ועד ימינו. לוד "דיוספוליס - עיר האלוהים", קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה של לוד – כרך ב': 11–47
אתיה בהכנה	אתיה ע' בהכנה. התקופה החשמונאית והתקופה הרומית המוקדמת בעמק לוד: מבט מתל חדיד. (עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב). תל אביב
בורגל 2016	Bourgel, J. 2016. The Destruction of the Samaritan Temple by John Hyrcanus: A Reconsideration. <i>Journal of Biblical Literature</i> 135: 505–523.
בר-כוכבא תשס"ז	בר-כוכבא ב' תשס"ז. "המלחמות הסוריות"–מלחמת מאה השנים בין המעצמות הגדולות על גורל דרום סוריה וארץ ישראל: 200–301 לפסה"נ. בתוך: שמואלביץ א' עורך. זירת קרב: קרבות הכרעה בארץ-ישראל. תל אביב: 61–88
ברלין 2005	Berlin, A. M. 2005. Jewish Life Before the Revolt: The Archaeological Evidence. <i>Journal for the Study of Judaism</i> 36(4): 417–470.
ברלין 2013	Berlin, A. M. 2013. Manifest Identity: from <i>Ioudaios</i> to Jew. Household Judaism as Anti-Hellenization in the Late Hasmonean Era. In: Rainer, A. and Wöhrle, J. (eds.), <i>Between Cooperation and Hostility: Multiple Identities in Ancient Judaism and the Interaction with Foreign Powers</i> . (Journal of Ancient Judaism. Supplements 11). Göttingen: 151–175.

- Berlin, A. M. and Kosmin, P. J. 2021. Conclusion: The Maccabean Rise to Power, in 2021 ברלין וקוסמין
Archaeological and Historical Context. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 391–408.
- ברנד א' תשנ"ו. חפירות בדיקה בשולי תל חדיד: דין וחשבון ראשוני. תל אביב ברנד תשנ"ו
- ברנד א' תשנ"ח. חפירת הצלה בשולי תל חדיד: דין וחשבון ראשוני. תל אביב ברנד תשנ"ח
- Gitin, S. 1990. Gezer III: *A Ceramic Typology of the Late Iron II, Persian and Hellenistic Periods at Tell Gezer* (Annual of the Nelson Glueck School of Biblical Archaeology 3). Jerusalem. גיטין 1990
- דהרי ע' ועד ע' תשנ"ח. עוקף שוהם. חדשות ארכיאולוגיות ק"ח: 79-84 דהרי ועד תשנ"ח
- Duyrat, F. 2016. *Wealth and Warfare: The Archaeology of Money in Ancient Syria*. New York. דוריה 2016
- Honigman, S. 2014. *Tales of High Priests and Taxes: The Books of the Maccabees and the Judean Rebellion against Antiochos IV*. Berkeley. הוניגמן 2014
- Honigman, S. 2021. Before the Spark Ignites the Fire: Structural Instabilities in Southern Syria. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 257–267. הוניגמן 2021
- וקסלר-בדולח ש' 2014. ח' אום אל-עומדאן. חדשות ארכיאולוגיות 126 וקסלר-בדולח 2014
https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=14718&mag_id=121
- Zorn, J. R. 2014. War and Its Effects on Civilians in Ancient Israel and Its Neighbours. In: Nadali, D. and Vidal, J. (eds.), *The Other Face of the Battle: The Impact of War on civilians in the Ancient Near East*. (Alter Orient und Altes Testament Veröffentlichungen zur Kultur und Geschichte des Alten Orients und des Alten Testaments Band 413). Münster: 79–100. זורן 2014
- זלינגר י' תש"ע. היישוב הכפרי בשפלת לוד בתקופת בית שני (עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן). רמת גן זלינגר תש"ע
- Zelinger, Y. 2021. Go West: Archaeological Evidence for Hasmonean Expansion Towards the Mediterranean Coast. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 107–122. זלינגר 2021
- טורגה ח' תשע"ב. שרידי יישוב מן התקופה ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה בחירבת בורנאט (דרום-מערב). עתיקות 69: 1-66 טורגה תשע"ב
- טל א' תשס"ז. הארכיאולוגיה של ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש. ירושלים טל תשס"ז
- Tal, O. 2009. Hellenism in Transition from Empire to Kingdom: Changes in the Material Culture of Hellenistic Palestine. In: Levine, L. I. and Schwartz, D. R. (eds.), *Jewish Identities in Antiquity: Studies in Memory of Menahem Stern*. Tübingen: 55–73. טל 2009
- טל א' תש"ע. הלניזם במעבר בין אימפריה לממלכה: תמורות בתרבות החומרית של התקופה ההלניסטית בארץ-ישראל. ירושלים וארץ-ישראל 7: 31-52 טל תש"ע

- יבין ואדלשטיין ג' תש"ל. חפירות טירת יהודה. עתיקות סדרה עברית 6: 56-67 תש"ל
- יבין ואדלשטיין ג' תשנ"ד. סקר ארכיאולוגי של ישראל: מפת ראש העין (78). ירושלים תשנ"ד
- לואיס וקוד 2021. תל חדיד בתקופה הביזנטית. לוד "דיוספוליס - עיר האלוהים", כתב-עת להיסטוריה, לארכיאולוגיה ולמורשת של לוד - כרך ז': 77-94
- Lindsay Adams, W. 2007. The Hellenistic Kingdoms. In: Bugh, G. R. (ed.), *The Cambridge Companion to the Hellenistic World*. Cambridge: 28-51. לינדיי אדמס 2007
- Nagorski, A. 2019. A Hellenistic Farmhouse at the Entrance to the Town of El'ad. *Journal of Hellenistic Pottery & Material Culture* 4: 44-59. נגורסקי 2019
- נעם תשס"ד. מגילת תענית: הנוסחים, פשרם, תולדותיהם. בצירוף מהדורה ביקורתית. ירושלים
- Sandhaus, D. 2021. Settlements and Borders in the Shephelah from the Fourth to the First Centuries BCE. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 73-90. סנדהאוס 2021
- ספראי ז' תשפ"ג. קרב החשמונאים ליד יאמניה (יבנה). בתוך: הדד א' ואחרים, עורכים. יבנה וצפונותיה: קובץ מחקרים. ירושלים: 55-72
- 'Ad, U. 2021. Settlement in the Southern Coastal Plain ("Philistia") During the Early Hellenistic Periods (Third Through Mid-Second Centuries BCE). In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 91-106. עד 2021
- עמית וזילברברוד א' תשנ"ז. מזור - 1994-1995. חדשות ארכיאולוגיות 106: 92-96 עמית וזילברברוד תשנ"ז
- Faust, A. and Erlich, A. 2011. *The Excavations of Khirbet er-Rasm, Israel: The Changing Faces of the Countryside*. Oxford. פאוסט וארליך 2011
- פאוסט א' וארליך ע' תשע"א. ח'רבת א-רסם, אתר כפרי בשפלת יהודה. קדמוניות: כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא 141: 49-54 פאוסט וארליך תשע"א
- Fantalkin, A. and Tal, O. 2003. The 'Yannai Line' (BJ I, 99-100; AJ XIII, 390-91): Reality or Fiction? *Palestine Exploration Quarterly* 135(2): 108-123. פאנטלקין וטל 2003
- Fantalkin, A. and Tal, O. 2022. Alexander Jannaeus' Defensive Line against Antiochus XII Dionysus Revisited Once Again. In: Boardman, J., Hargrave, J., Avram, A. and Podossinov, A. (eds.), *Connecting the Ancient West and East: Studies Presented to Prof. Gocha R. Tsetskhladze*. Leuven: Peeters Publishers: 1055-1070. פאנטלקין וטל 2022
- Fischer, M., Benjamin, I., and Roll, I. 1996. *Roman Roads in Judaea II. The Jaffa-Jerusalem Roads*. (BAR International Series 628). Oxford. פישר, איזק ורול 1996
- Fischer, M., Roll, I., and Tal, O. 2013. Persian and Hellenistic Remains at Tel Ya'oz. *Tel Aviv* 35 (1): 123-163. פישר, רול וטל 2013

- Fischer-Bovet, C. 2021. The Machinations of the Ptolemaic State in its relationship with Judea (160–104). In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 293–310. פישר-בווט 2021
- Sabar, R. 2022. Ḥorvat Tefen: A Hasmonean Fortress in the Hinterland of 'Akko-Ptolemais. *Bulletin of the American Society of Overseas Research* 387: 55–85. צבר 2022
- Tsuf, O. 2018. *Ancient Jaffa from the Persian to the Byzantine Periods: Kaplan Excavations (1955–1981)* (The Jaffa Cultural Heritage Project 3). Münster. צוף 2018
- קוגן-זהבי א' תשע"ג. קברים ומתקנים מתקופת הברזל 2 ועד התקופה הביזנטית בדרום חורבת תיתורה. עתיקות 72: 13-92 קוגן-זהבי תשע"ג
- Koch, I., Warner, D., Yannai, E., Pruit, M. L., Cole, D. and Parker, J. 2020. Forced Resettlement and Immigration at Tel Hadid. *Biblical Archaeology Review* 46 (3): 28–37. קוך ואחרים 2020
- Koch, I. and Brand, E., in press. *Tel Hadid 1: Excavations During the Years 1995–1997* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University). Tel Aviv and University Park. PA. קוך וברנד, בדפוס
- קוך, וורנר ד' וינאי א' 2021. תל חדיד - 2018, 2019. חדשות ארכיאולוגיות 133 https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25909&mag_id=133 קוך, וורנר וינאי 2021
- Kosmin, P. J. 2014. *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*. Cambridge, MA. קוסמין 2014
- Kosmin, P. 2021. Overview: The Middle Maccabees in Context. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 243–256. קוסמין 2021
- Cuşkun, A. 2021. The Seleucid Throne Wars: Resilience and Disintegration of the Greatest Successor Kingdom from Demetrius I to Antiochus VII. In: Berlin, A. M. and Kosmin, P.J. (eds.), *The Middle Maccabees: Archaeology, History, and the Rise of the Hasmonean Kingdom* (Archaeology and Biblical Studies 28). Atlanta: 269–291. קושקון 2021
- Kloner, A. 2003. Chapter 1: Introduction. In: Kloner, A., ed. *Maresha Excavations Final Report I: Subterranean Complexes* 21, 44, 70. (IAA Reports 17). Jerusalem: 1–9. קלונר 2003
- Kloner, A. 2010. Maresha: Archaeological and Epigraphic Overviews. In: Kloner, A. et al., eds. *Maresha Excavations Final Report III: Epigraphic Finds from the 1989-2000 Seasons*. (IAA Reports 45). Jerusalem: 205–226. קלונר 2010
- Raviv, D. 2019. Granting of the Toparchies of Ephraim, Ramathaim and Lod to Hasmonean Judea. *Tel Aviv* 46:267–285. רביב 2019
- Regev, E. 2017. The Hellenization of the Hasmoneans Revisited: The Archaeological Evidence. *Advances in Anthropology* 7: 175–196. רגב 2017
- רוזנברגר א' ושביט א' תשנ"ד. לוד, נוה ירק. חדשות ארכיאולוגיות 100: 46-48 רוזנברגר ושביט תשנ"ד
- Rapuano, Y. 2022. The Pottery from the Hellenistic–Byzantine-period Rural Settlement at el-Khirba, Shoham. *'Atiqot* 109: 7–28 רפיאנו 2022
- רפפורט א' תשמ"ד. תולדות ישראל בתקופת בית שני (מהדורה שלישית). תל אביב רפפורט תשמ"ד

רפפורט תשנ"ו	רפפורט א' תשנ"ו. תולדותיה של המדינה החשמונאית: מיונתן עד מתתיהו אנטיגונוס. בתוך: עמית ד' ואשל ח' עורכים. ימי בית חשמונאי: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: 61-76
רפפורט תשע"ג	רפפורט א' תשע"ג. בית חשמונאי: עם ישראל בארץ-ישראל בימי החשמונאים. ירושלים
שוורץ 1991	Schwartz, J. J. 1991. <i>Lod (Lydda), Israel: From its Origins through the Byzantine Period. 5600 B.C.E. 640– C.E.</i> (BAR International Series 571). Oxford.
שחר 2002	Shachar, I. 2002. <i>The Later Coinage of Alexander Jannaeus and its Historical Implications.</i> (M.A. Thesis, Tel Aviv University). Tel Aviv.
שטרן תשמ"א	שטרן מ' תשמ"א. ארץ ישראל בתקופה ההלניסטית (332-160 לפני-הספירה). בתוך: שטרן מ' עורך. התקופה ההלניסטית ומדינת החשמונאים (332-37 לפני-הספירה) (היסטוריה של ארץ-ישראל ג'). ירושלים
שיאון תשפ"ג	שיאון ע' תשפ"ג. יישוב כפרי מהתקופות ההלניסטית עד הביזנטית באל-ח'ירבה, שוהם. עתיקות 109: 41-88

רשימת איורים

איור 1	מפת מיקום תל חדיד ואתרי מפתח. הכנה: שגיא פריימן, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד
איור 2	תל חדיד - מבט לצפון. משמאל לתל המקורי ניתן לראות את מישורת העפר (צבעה בהיר יותר). צילום: עומר זאבי-ברגר, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד
איור 3	שטח T1 ומבנה T1/F3500 בסוף עונת חפירות 2023, מבט לדרום. צילום: עומר זאבי-ברגר, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד
איור 4	שטחי החפירה בתל חדיד. אורתופוטו מאת עומר זאבי-ברגר, הפרויקט הארכיאולוגי בתל חדיד
איור 5	טיפוסים מוקדמים (למעלה) ומאוחרים (למטה) מהתקופה ההלניסטית בתל חדיד. סריקה מאת נעמה עירון
איור 6	מפת נתיבי הצבאות ההלניסטיים במהלך המלחמות הסוריות